

W. Pol.

GEOGRAFJA ZIEMI ŚWIĘTEJ.

60.

GEOGRAFJA

ZIEMI ŚWIĘTEJ

w dwóch księgach

przez

WINCENTEGO POLA

Członka wielu Towarzystw uczonych, Dr. filozofji, b. profesora
powszechnej, fizycznej i porównawczej geografji
na uniwersytecie Jagiellońskim.

CBGiOŚ
ul. Twarda 51/55

Wa510004816

B

L W Ó W.

NAKŁADEM AUTORA.

WYDAWCA
1863.

W skład wyższej religijnej instrukcji wchodzi także kurs Geografji Ziemi świętej. Z obowiązku tedy niejako, trudniąc się umiejętnością geografji, wydaję tę książkę, która uzupełni dla młodzieży kurs nauk religijnych. Wykładając przez dwa kursy w uniwersytecie Jagiellońskim geografję Palestyny i Syrii, zastosowałem wykłady moje głównie do potrzeby młodzieży, poświęcającej się duchownemu stanowi. Ztąd jest w niniejszej książce punktem wyjścia i dążenia Pismo św. i przekonanie religijne, gdy w powszechności w pismach moich geograficznych i wykładach względem głównym w zapatrywaniu się na przedmiot było stanowisko natury.

Powszechna, fizyczna i porównawcza geografja jest umiejętnem zjednoczeniem pojedynczych nauk przyrodniczych na polu rzeczywistości. Od tego stanowiska nie odstąpiłem wprawdzie i w tej książce i starałem się okazać jaki wpływ natura wywarła i tu na dzieje. Wszakże gdy właściwym celem moim było zastosować tę książkę do potrzeby religijnej instrukcji, w pisaniu miałem głównie Pismo św. na widoku i głównie z tego czerpałem źródła.

W skład wyższej religijnej instrukcji wchodzi także kurs Geografji Ziemi świętej. Z obowiązku tedy niejako, trudniąc się umiejętnością geografji, wydaję tę książkę, która uzupełni dla młodzieży kurs nauk religijnych. Wykładając przez dwa kursy w uniwersytecie Jagiellońskim geografję Palestyny i Syrii, zastosowałem wykłady moje głównie do potrzeby młodzieży, poświęcającej się duchownemu stanowi. Ztąd jest w niniejszej książce punktem wyjścia i dążenia Pismo św. i przekonanie religijne, gdy w powszechności w pismach moich geograficznych i wykładach względem głównym w zapatrywaniu się na przedmiot było stanowisko natury.

Powszechna, fizyczna i porównawcza geografja jest umiejętnem zjednoczeniem pojedynczych nauk przyrodniczych na polu rzeczywistości. Od tego stanowiska nie odstąpiłem wprawdzie i w tej książce i starałem się okazać jaki wpływ natura wywarła i tu na dzieje. Wszakże gdy właściwym celem moim było zastosować tę książkę do potrzeby religijnej instrukcji, w pisaniu miałem głównie Pismo św. na widoku i głównie z tego czerpałem źródła.

Ztąd też przytoczyłem i teksta na których się wspiera opis, przekonawszy się jak często fałszywie cytowane bywają nawet w naukowych książkach i że nie łatwo jest dla młodego wieku odszukiwać w księgach Pisma św. zacytowane miejsca.

Od dawna starano się u nas upowszechniać wiadomości o Ziemi świętej tak w starszej literaturze naszej, jak i w najnowszej. Wysoce cenione posiadamy pod tym względem dzieła, świadczące tak o pobożności polskich pielgrzymów, jako też o politycznym rozumie w zapatrywaniu się na stosunki Wschodu. Są to prace czyniące zaszczyt literaturze naszej i narodowi. Można je z zajęciem i zbudowaniem czytać, podziwiać talent pisarzy, pobożność pielgrzymów i bystrość w odkryciu politycznych widoków. Ja w niniejszej książce podręcznej miałem tylko cel przybyć w pomoc religijnej instrukcji i z tego stanowiska pragnąlbym aby tę książkę duchowni i nauczyciele podjęli.

Pisałem we Lwowie 28. Października 1862.

Autor.

Spis dzieł główniejszych

odnoszących się w literaturze naszej do Geografji Ziemi św.

- Peregrinacya abo pielgrzymowanie do Ziemi świętej JO. Pana Mikołaja Krzyszt. Radziwiłła przez X. Tom. Tretera kustosza Warm. językiem łacińskim napisana i wydana, przez X. Andr. Wargockiego na polski przełożona. W Krakowie u Szedla. 4to. 1683.
- Opisanie miast Jeruzalem i Bethleem, tudzież okolic i miejsc świętych. Z najlepszych autorów podróży przeł. na język polski J. G. 12mo Warszawa 1835.
- Pielgrzymka do Ziemi świętej odprawiona przez X. Hołowińskiego. Tomów 5. 8vo. Wilno 1844.
- Drohojowski, X. Józef. Pielgrzymka do Ziemi świętej, Egiptu, niektórych wschodnich i południowych krajów, odbyta w latach 1788—1791, pobożno-ciekawej publiczności ofiarowana. 8vo Warszawa 1846.
- Geramb, X. M. J. Pielgrzymka do Jerozolimy i na górę Synai roku 1831, 1832 i 1833 odbyta, tłómaczone z niem. przez X. Ant. Stabika. Tom I. zeszyt I 16to Raciborz 1847.
- Ks. Mansweta Aulich Dziennik dwunastoletniej misji apostolskiej na Wschodzie, w trzech tomach. Kraków 1850.
- Podróż na Wschód przez Maurycego Manna. Kraków 1854 8vo. Tomów trzy.
- Wspomnienia z pielgrzymki do Ziemi świętej w r. 1859 odbytej, napisał xiądz Felix Gondek pleban z Krzyżanówki. 8vo. Kraków 1862 str. 268.
-

GEOGRAFJA ZIEMI ŚWIĘTEJ.

WSTĘP.

Geografja Ziemi świętej.

Geografja Ziemi świętej opisuje kraje pisma św., to jest, ziemie i narody, o których się rzecz wie-
dzie, lub wzmianka jest uczyniona, w księgach starego
i nowego zakonu.

Głównie jest jej zadaniem wyświecenie przeszłości
„wybranego ludu“, w którym się od wieków przecho-
wała „wiara w jedyne Boga“, w którym prorocy
przepowiedzieli przyjście „Messjasza“, z którego wy-
szedł „Zbawiciel świata“.

Geografja Ziemi świętej obejmuje przeto w
obszerniejszem znaczeniu „kraje pisma św.“, w ściślejs-
zem zaś „ziemię wybranego ludu“, a mianowicie:

1. Opis tej ziemi pod względem natury;
2. Opis ludu wybranego pod względem jego pocho-
dzenia, powinowactwa i stosunku do obcych narodów, a
w końcu
3. Dzieje wybranego ludu z odniesieniem do karty
pod względem granic, politycznych podziałów i losów, tu-
dzież ważnych stanowisk historycznych, które ten naród
w przeciągu dziejów przechodził lub zajmował z kolei, co
wszakże już nie należy do wykładu katedry naszej.

Obszar Ziemi świętej.

Jak dwojakie są księgi starego zakonu i nowego zakonu, tak też obejmuje geografja Ziemi św. dwa obszary.

Do obszaru krain pisma św. starego zakonu należy w najszerszem znaczeniu w Azji cały pas ziemi od Chaldei i Mezopotamji począwszy, po nad Śroziemnem morzem i Jordanem położonej, wraz z półwyspem Synai; w Afryce zaś dolny Egipt czyli „ziemia niewoli“.

W ściślejszem znaczeniu należy do obszaru krain starego przymierza właściwa „obiecana ziemia“, t. j. wszystek kraj „od Dan do Bezzaby“, czyli od gór Libanu wzdłuż Śroziemnego morza i Jordanu położony, aż po południowe wybrzeża morza Martwego, po potok Egipski i pustynię Sur, na półwyspie Synai.

Obszar krain pisma św. nowego zakonu obejmuje w ściślejszem znaczeniu wszystek kraj żydowski w Azji, i drogi Pana Jezusa Chrystusa po ziemi św., rozpoczęte chrztem w Jordanie, a zakończone krzyżową śmiercią na Golgocie i wniebowstąpieniem jego na górze Oliwnej.

W obszerniejszem znaczeniu należą do tego obszaru kraje „Dziejów apostołskich“, a więc, prócz żydowskiej ziemi w Azji, mała Azja, dolny Egipt w Afryce, Grecja i Italja w Europie aż po Rzym, jako stolicę widomej głowy kościoła.

W najobszerniejszem znaczeniu można w końcu policzyć do tego obszaru morskie i lądowe szlaki siedmiu wypraw krzyżowych już w czasach wojującego kościoła w wiekach średnich, któremi się przebierali chrześcijanie dla zdobycia w ziemi św. osiadłej przez pogan, grobu Zbawiciela Pana.

W trzech tedy różnych historycznych epokach nabiera Ziemia święta w dziejach świata wagi dla całego rodu ludzkiego:

1. W czasach starego zakonu, gdzie była twierdzą wiary w jedyne Boga, ojczyzną proroków i duchem bożym natchniętych mężów, przez których usta Pan przemawiał do wybranego ludu.

2. Za życia Zbawiciela Pana, i czasu prawd objawionych przez słowa, cuda, śmierć i zmartwychwstanie Jego, gdzie się dopełniło dzieło odkupienia rodu ludzkiego, do którego okresu także pierwotne dzieje kościoła należą, czyli dzieje apostołskie.

3. Za czasów wojen krzyżowych, za czasów wojującego kościoła rzymskiego, gdzie się świat chrześcijański pielgrzymką wyprawiał do grobu Zbawiciela swego, nabiera Ziemia św. po raz trzeci wielkiego znaczenia, bo duchem chrześcijańskiego poświęcenia umocnił się świat w wierze, i wojny krzyżowe były próbą, z której wyszli wielcy mężowie rzymskiego kościoła, z której chrześcijańska Europa odrodzoną wyszła.

Do tych tedy trzech okresów w dziejach świata odnosi się głównie Geografja Ziemi św., i objaśnienie tych trzech epok historycznych jest głównie jej zadaniem.

Nazwa Ziemi św. w różnych czasach.

Do najstarszych podań rodu ludzkiego należą podania wybranego ludu zamieszkałego w Ziemi św., z przejrzenia bożego od czasów patryarchy Abrahama. Ziemia ta tedy przybiera różne nazwiska ze zmianą historycznych losów i w przeciągu wieków.

Najstarsza nazwa Ziemi św. jest „Ziemia Chanaan“ ¹⁾, tak nazwana od Chanaana, czwartego syna Chamowego, po

¹⁾ I Mojż. XI. 31. Wziął tedy Thare Abrama syna swego i Lota syna Aronowego, wnuka swego i Sarai niewiastkę swoją, żonę Abrama syna swego, i wywiódł je z Ur Chaldejczyków, aby

potopie przez Chananejskie rody osiadła, przed przyjściem do niej patryarchy Abrahama z po za Eufratu rzeki. Rozciągała się ona od gór Libanu po puszcze Synai z północy ku południowi, na zachodzie było jej granicą morze Śródziemne, na wschodzie dolina rzeki Jordanu.

Siedziby Filistynów ²⁾ i Fenicjan ³⁾ nad morzem policza pismo św. także jeszcze do ziemi Chananejskiej, a po za Jordanem na wschodzie położony kraj zwano równocześnie „Galaad“ ⁴⁾.

szli do ziemi Chananejskiej i przyszli aż do Harana i mieszkali tam. II *Mojż.* XVI. 35. A synowie Izraelowi jedli mannę 40 lat, aż weszli do ziemi mieszkalnej. Tym pokarmem żywieni są aż przyszli do granic ziemi Chananejskiej. IV *Mojż.* XXXIII. 51. Przykaż synom Izraelowym, a mów do nich: Gdy się przepawicie przez Jordan, wszedłszy do ziemi Chananejskiej. *Joz.* V. 12. I przestała manna, skoro poczęli jeść zboże ziemi, ani używali więcej synowie Izraelowi onego pokarmu, ale jedli ze zboża ziemi Chananejskiej roku tego.

²⁾ *Sofon.* II. 5. Biada, którzy mieszkacie na sznurze morskim, narodzie wytracający: Słowo Pańskie na was Chanaanie ziemio Philistymska, i wytracę cię tak iż nie będzie obywatela.

³⁾ *Izaj.* XXIII. 11. Rękę swą wyciągnął na morze, zatrwożył królestwa, Pan rozkazał przeciw Chanaan, aby starł mocarze jego. *Mat.* XV. 21. 22. A wyszedłszy Jezus z tamtąd odszedł w strony Tyru i Sydonu — A oto niewiasta Chananejska wyszedłszy z onych krajów zawołała, mówiąc mu: Zmiłuj się nademną panie, synu Dawidów: córkę moją srodze diabeł morduje.

⁴⁾ *Joz.* XXII. 9. 25. 32. I wrócili się i poszli synowie Ruben, i synowie Gad, i pół pokolenia Manasse od synów Izraelowych z Silo, które leży w Chanaan: aby weszli do Galaad, ziemie osiadłości swojej, którą otrzymali wedle rozkazania Pańskiego przez rękę Mojżesza. Granice położył Pan między nami i wami, a synowie Ruben i synowie Gad, Jordan rzekę, a przetoż nie macie części w Panie. I wrócił się z książęty od synów Ruben i Gad z ziemi Galaad z granic Chananejskich do synów Izraelowych, i dał im sprawę.

Jako kraj wiary w jedyne Boga nazywa także Mojżesz krainę Chanaan „Ziemią Jehowy“, za nim poszedł psalmista i prorok Izajasz ⁵⁾.

„Ziemią Hebrajską“ ⁶⁾ zwaną jest Ziemia św. od Hebera ⁷⁾, praprawnuka Noego, a naddziada Abrahama. Nazwa ta oznacza „przychodnia“ z ziemi obcej do Chananejkiej, jakoż przybył Abraham ⁸⁾ z za Eufratu z Haran do tej ziemi.

Nazwa ta traci się po powrocie Hebrejczyków z Egiptu, a miejsce jej zajmuje „Ziemia Izrael, Izraelska i Izraelowa“ ⁹⁾. Ta bywa w dwojakim brana znaczeniu: raz jako kraj wszystek, który zdobyli i zajmowali Izraelici po wytepieniu w nim Chanaańskich rodów, to znowu jako królestwo Izraelskie ¹⁰⁾, do którego dziesięć należało Jakóbowych pokoleń, po podziale Dawidowego państwa na Izrael i Judę. Nazwa Izraelu jest szczególnie w używaniu aż po czasy Babilońskiej niewoli.

⁵⁾ III *Mojż.* XXV. 23. Ziemia też nie będzie przedana na wieki, bo moja jest, a wyście przychodniowie i kmiecie moi. *Psal.* LXXXV. 2. Ubłogosławiłeś Panie ziemię Twoją: przywróciłeś pojmanie Jakób. *Izaj.* VIII. 8. I będzie wyciągnięcie skrzydeł jego napelniając szerokość ziemi Twojej o! Emanuelu.

⁶⁾ I *Mojż.* XL. 15. Bo kradzieżą wzięto mię z ziemi Hebrajskiej, a tu mię do tego dołu niewinnie wsadzono.

⁷⁾ I *Mojż.* XI. 14. Sale zaś trzydzieści lat, i zrodził Hebera.

⁸⁾ I *Mojż.* XIV. 13. A oto jeden który był uszedł, oznajmił Abramowi Hebreowi, który mieszkał w dolinie Mambrego Amorrejczyka, brata Eschol i brata Aner, ci bowiem uczynili byli przy mierze z Abramem.

⁹⁾ I *Król.* XIII. 19. Ale kował nie najdował się we wszystkiej ziemi Izraelskiej. *Ezech.* VII. 2. A ty synu człowieczy, to mówi Pan Bóg ziemi Izraelowej: Koniec przyszedł, przyszedł koniec na cztery strony ziemi. *Mat.* II. 20. Wstań a weźmij dzieciątko i matkę jego, a idź do ziemi Izraelskiej.

¹⁰⁾ *Ezech.* XXVII. 17. Juda, i ziemia Izrael, oni kupcy twoi, pszenicę przedniejszą, balsam i miód, i oliwę i resinę wykładali na jarmarkach twoich.

Patryarcha Jakób otrzymał nazwę Izrael ¹¹⁾, i ta przeszła na jego potomstwo. Izrael znaczy „mocny przed Bogiem“, a ziemia Chanańska była „ziemią obietnic Pańskich“, którą Bóg pod przysięgą obiecał Abrahamowi, Izaakowi i Jakóbowi ²¹⁾.

Nazwa „ziemi obiecanej“ ¹³⁾ miała szczególnie wówczas wysokie znaczenie, gdy Hebreowie powracali z Egiptu dla wzięcia w posiadłość ziemi błogosławieństwa bożego, gdy się po puszczy błąkali, a jako synowie Izraela, czyli „mocnego przed Panem“, wyprzec z niej mieli Chananejskie ludy.

„Juda, Judea“ ¹⁴⁾ nazywa się w piśmie naprzód dzielnicą pokolenia Judy, następnie zaś po podziale Dawidowego państwa nosi tę nazwę królestwo z dwóch złożone pokoleń (Benjamin i Judy), które wierne podaniom narodu, potomków Dawidowych zachowało na tronie. Po powrocie z niewoli babilońskiej nazywa się cały kraj „Juda“, nie

¹¹⁾ I *Mojż* XXXII. 28. A on rzekł: Żadną miarą nie będzie nazwane imię twoje Jakób, ale Izrael: bo jeźliś przeciw Bogu był mocnym, daleko więcej przeciw ludziom przemożesz.

¹²⁾ I *Mojż*. XV. 18. Onego dnia uczynił Pan przymierze z Abrahamem, mówiąc: Nasieniu twemu dam tę ziemię od rzeki Egipskiej aż do rzeki wielkiej Eufrates. — L. 23. Którego rzeczy gdy przeszły, rzekł braci swej: Po śmierci mojej Bóg was nawiedzi, i uczyni że wynidziecie z ziemi tej, do ziemi którą przysiągł Abrahamowi, Izaakowi i Jakóbowi. IV *Mojż*. XXXII. 11. Jeśli oglądają ludzie ci, którzy wyszli z Egiptu ode dwudziestu lat i wyżej, ziemię którą pod przysięgą obiecał Abrahamowi, Izaakowi, Jakóbowi, i nie chcieli iść za mną. V *Mojż*. XXXIV. 4. I rzekł Pan do niego: Tać jest ziemia, o którą przysiągł Abrahamowi.

¹³⁾ *Żyd*. XI. 9. Wiarą przeprowadził się do ziemi obiecanej, jako do cudzej, mieszkając w namiociech z Izaakiem i Jakóbem spólnymi dziedzicami tejże obietnicy.

¹⁴⁾ *Mat*. XIX. 1. A stało się, gdy dokończył Jezus tych mów, odszedł z Galilei, i przyszedł na granice Judzkie za Jordan.

przeto że pokolenie Judy samo powróciło, lecz przeto że Juda mocą błogosławieństwa Jakóba miał być głową swej braci ¹⁵⁾. Za czasów Chrystusa zwała się jedna z czterech prowincji „Judeą“ w tych samych prawie granicach, w których mieszkały pokolenia Benjamin i Juda.

Pokolenie Judy szło w bojach zawsze przodem, i ztąd była ta nazwa tak zaszczytna jak Izraela. Po upadku politycznym państw dano nazwę „Judy“ rozbitkom całego narodu, ztąd poszli Judaei, a po naszymu Żydzi.

„Palestyny“ ¹⁶⁾ nazwa obejmowała pierwotnie tylko jedną część ziemi Chananejskiej przez Filistynów (Pileset) osiadłą; wszakże że ta część graniczyła z morzem Śródziemnym, a ztąd więcej miała styczności z postronnemi narodami, rozciągnięto ją później na wszystkie kraje na zachód od Jordanu położone od gór Libanu po pustynię Synai.

Nie jest to nazwa pisma, lecz świeckich pisarzy greckich, rzymskich, średniowiecznych Chrześcijan i Machometanów.

„Syrją-Palestyną“ nazywają oni Ziemię św., a niekiedy wprost tylko „Syrją“ lub „Palestyną“. Za czasów Chrystusa składała się Palestyna z czterech prowincji, tj. Galilei, Samarji i Judei na zachodzie Jordanu, i z Perei położonej na wschodzie od tej rzeki, czyli po lewym jej brzegu; ztąd też poszła także nazwa „Przed- i za-Jordanowych krain“, „Przed- i za-Jordanowej Palestyny“.

¹⁵⁾ I *Mojż.* XLIX. 8. Judo, ciebie chwalić będą bracia twoi, kłaniać ci się będą synowie Ojca twego. I *Paral.* V. 2. Lecz Judas, który był najmocniejszy między bracią swą, z plemienia jego książęta się rodziły: ale pierworodztwo poczytane było Józefowi.

¹⁶⁾ *Izaj.* XIV. 29. Nie wesel się ty wszystka ziemio Filistyńska, że złamana jest różga tego, który cię bił: bo z korzenia węzowego wynijdzie bazyliszek, a nasienie jego pożerające ptaka.

Nazwa w końcu „ziemi świętej“, lubo nie jest w starym zakonie obcą, (bo księga Mądrości, Zacharjasz i księgi Machabeuszów ¹⁷⁾ mówią o „ziemi św., ziemi poświęconej“) odnosi się głównie do ojczyzny Zbawiciela Pana, i ma najwyższe znaczenie swoje dla całego chrześcijańskiego świata. W niej bowiem „słowo ciałem się stało i mieszkało między nami“, a dzieło odkupienia rodu ludzkiego wyszło z niej na świat. Ztąd też nosi dziś nazwę Ziemi świętej dawniejsza ziemia Chanaanjska, ziemia Jehowy, ziemia Hebreów, ziemia Izraela i Judy, ziemia obietnic Pańskich i historycznej Palestyny.

Sposób orientowania się w Ziemi świętej.

Już nazwa Ziemi św., która w różnych czasach różną bywała, okazuje że się jej mieszkańcy lub przybysze różnie zapatrywali na nią, mianowicie zaś pod względem „stron czyli okolic świata“, tudzież „pomiarów przestrzeni i czasu“.

Sposób orientowania się starozakonnych był w Ziemi świętej od wieków następujący: twarzą stawali do wschodu słońca, i to była „przednia strona czyli wschód“, za plecyma leżała „tylnia strona czyli zachód“, — „prawą stroną“ zwali „południe“, a „lewą stroną“ „północ“.

W tem też znaczeniu wypada brać odnoszące się miejsca w piśmie św. do okolic czyli stron świata. I tak

¹⁷⁾ *Ks. mądr.* XII. 3. On bowiem zstaradawne mieszkańcy w Ziemi świętej Twojej, któreś miał w nienawiści. — *Zachar.* II. 12. I pośleże Pan Judę, dział swój w ziemi poświęconej: i obierze jeszcze Jeruzalem. II *Machab.* I. 7. Za królowania Demetrjusza roku setnego sześćdziesiątego i dziewiątego, my Żydowie pisaliśmy do was w utrapieniu i gwałcie, który przypadł na nas po lata, jakóż odstąpił Jason od ziemi świętej i od królestwa.

leżą kraje za Jordanem położone z przodu, t. j. na wschodzie ¹⁸⁾, morze Śroziemne, Tylnem morzem zwane, z tyłu, t. j. na zachodzie ¹⁹⁾, Egipt w prawej stronie, t. j. na południu. Tak mówi Izajasz ²⁰⁾: „Brzemię bydła południowego w ziemi utrapienia i ucisku“, t. j. w Egipcie. — „Pan cię strzeże, pan obrona twoja: po prawej ręce twojej“ ²¹⁾, t. j. cień od słonecznej strony po prawej ręce od południa. A góry Libanu czyli Hermon leżą w lewej stronie t. j. na północ, toż kraje Damaszku, Eufratu, Babilonu ²²⁾.

Wytłómaczenia potrzebuje także wyrażenie „iść w górę“ (*ἀναβαίνειν*), lub też „iść na dół“ (*καταβαίνειν*). Północ Ziemi św. przyparta o góry Libanu leży wyżej od południa, z gór Libanu płynie Jordan na południe do Martwego morza: „iść z góry“ znaczyło tedy iść za biegiem Jordanu, lub do Egiptu w dół na południe ²³⁾; „iść w górę“ znaczyło iść z południa ku północy doliną Jordanu, od

¹⁸⁾ I *Mojż.* XXV. 18. A mieszkał (Ismael) od Hewili aż do Sur, która leży naprzeciwko Egipcjom wchodzącym do Assyrii. V *Mojż.* XXXII. 49. Wstąp na tę górę Abarim, (to jest przejścia) na górę Nebo, która jest w ziemi Moabskiej przeciw Jerychu: a oglądaj ziemię Chananejską, którą ja dam synom Izraelowym odzierać ją, i umrzyj na górze.

¹⁹⁾ *Sędz.* XVIII. 12. A szedłszy położyli się w Kariathiarim Judzkiem: które miejsce od onego czasu Oboz Dan imię wzięło: a jest za Kariathiarim. V *Mojż.* XI. 24. Od puszczy i od Libanu, od rzeki wielkiej Eufratesa aż do morza Zachodniego będą granice wasze.

²⁰⁾ *Izaj.* XXX. 6.

²¹⁾ Psalm CXX. 5.

²²⁾ I *Mojż.* XIV. 15. A rozdzieliwszy towarzysze, przypadł (Abram) na nie w nocy: i poraził je, wgonił je aż do Hoby, która jest po lewej stronie Damaszku. *Joz.* XIX. 27. I wychodzi (granica synów Aser) po lewej stronie Kabul.

²³⁾ I *Mojż.* XII. 10. Stał się potem głód w ziemi, i stąpił Abram do Egiptu aby tam gościem był, ciężki bowiem był głód w ziemi.

pustyni Sur ku Ziemi św. lub ku góróm Libanu ²⁴). Tak też nazywają się „górne strony“ w piśmie te, co ku północy leżą ²⁵).

Pomiary przestrzeni w Ziemi świętej.

Co do „pomiarów przestrzeni“ w Ziemi świętej jest podług natury tych krain najstarszy sposób liczenia na „dnie podróży“ czyli na „dnie drogi“. Tak liczył Mojżesz ²⁶), i ta rachuba przechowała się po dziś dzień na Wschodzie.

Przestrzeń „dnia drogi“ będzie jednak różną podług tego, czy się podróż odbywa na wielbłądzie, na koniu, na mule, lub w końcu pieszo. Na dzień drogi liczy się w przecięciu siedm godzin podróży.

Godzina drogi na wielbłądzie	=	2	geogr. milom.
„ „ „ koniu lub mule	=	1	„ „
„ „ „ pieszo	=	1/2	„ „

Dziej. Apos. XXI. 10. A gdyśmy tam przez niemało dni mieszkali, nadszedł z Judzkiej ziemi prorok niektóry imieniem Agabus.

²⁴) *I Mojż. XLV. 25.* Którzy wyjechawszy z Egiptu, przyszli do ziemi Chananejskiej do ojca swego Jakóba. *Jan V. 1.* Było potem święto żydowskie, i wstąpił Jezus do Jeruzalem.

²⁵) *Dziej. Apos. XIX. 1.* I stało się gdy Apollo był w Koryncie, iż Paweł schodząc górne strony przyszedł do Ephezu.

²⁶) *I Mojż. XXX. 36.* I uczynił (Laban) plac drogi na trzy dni, między sobą a między zięciem, który pał inne trzody jego. *II Mojż. III. 18.* I posłuchają głosu twego, i wnidziesz ty, i starszy Izraelscy do króla Egipskiego, i rzeczesz do niego: Pan Bóg Hebrajczyków wezwał nas: pójdziemy w drogę trzech dni na puszcza, abyśmy ofiary czynili Panu Bogu naszemu. *V. 5.* I rzekli: Bóg Hebrajczyków wezwał nas, abyśmy szli trzy dni drogi na puszcza, i ofiarowali Panu Bogu naszemu: by snadź nie przyszedł na nas mór abo miecz. *V Mojż. I. 2.* Jedenaście od Horeb przez drogę góry Seir aż do Kadesborne.

Na stopień geogr. liczy się jednak pospolicie 25 godzin podróży.

Później za greckich czasów mierzono w Ziemi św. przestrzeń „na stadia“, czyli wujkowe „staje“²⁷⁾. Stadium jedno = 125 krokom czyli blisko 100 sążniom wied. = 625 stop. rzym. = 600 stop. grec. = 570 stop. i 3 calom miary paryskiej. — Staj 40 = 1 geogr. mili, a 600 staj = 1 stopień.

Za czasów Chrystusa Pana, za czasów rzymskich mierzono przestrzeń na mile²⁸⁾. Mila rzymska = 1000 krok. = 5000 rzym. stop. = 8 staj. = 4800 grec. stop. = $\frac{1}{5}$ geogr. mili. Rzymskich mil 75 = 1°.

Jest jeszcze inna rachuba przestrzeni w Dziejach apostołskich wspomniana „droga Sabatu“²⁹⁾, t. j. pewna przestrzeń, po za którą nie wolno było się oddalać Izraelitom z mieszkań ich w czasie sabatu.

Na puszczy wynosiła ta przestrzeń od końca obozu aż do przybytku tam i napowrót blisko 666 sążni, t. j. 6 — 7 staj.

²⁷⁾ *Łuk.* XXIV. 13. A oto dwa z nich tegoż dnia szli do miasteczka, które było na sześćdziesiąt stajów od Jeruzalem, którego imię Emaus. *Jan* VI. 19. Gdy tedy odpłynęli jakoby na dwadzieścia i pięć albo na trzydzieści stajów, ujrzeli Jezusa chodzącego po morzu, a przybliżającego się ku łodzi, i ulękli się. *Objaw.* XXI. 16. A miasto na cztery węgly położone jest, a długość jego tak wielka jest, jako i szerokość. I mierzył miasto trzecią złotą na dwanaście tysięcy stajów: a długość i wysokość i szerokość jego jednakie są.

²⁸⁾ *Mat.* V. 41. A ktokolwiek by cię przymuszał na jedną milę, idź z nim i drugie dwie.

²⁹⁾ *II Mojż.* XVI. 29. Patrzcie iż Pan dał wam Szabath, i przeto w dzień szósty dał wam pokarm dwojaki: każdy niech mieszka sam u siebie, żaden niech nie wychodzi z miejsca swego dnia siódmego. *Dziej. Apos.* I. 12. Tedy się wrócili do Jeruzalem od góry, którą zowią Oliwną: która jest blisko Jeruzalem, mając drogę szabatu.

Podział czasu, dni i tygodni.

„Podział czasu“ sięga w Ziemi św. najodleglejszej starożytności, pierwszy bowiem ślad rachuby na tygodnie znajduje się w dziejach stworzenia świata i potopu ³⁰⁾.

Poczynano liczbę dni w tygodniu od naszej niedzieli, a kończono ją sabatem (sobotą) czyli dniem odpoczynku podług dziejów stworzenia ³¹⁾. Dnie pojedyncze w tygodniu nie miały początkowo nazw właściwych, oznaczano je tylko podług następstwa liczbami i tak mówiono: pierwszego dnia sabatu, drugiego, trzeciego itd. ³²⁾.

Dzień nowy poczynał się równo ze zachodem słońca tak, że jedną dobę wynosiła noc ze dniem razem ³³⁾.

³⁰⁾ I *Mojż.* II. 2. I dokonał Bóg w dzień siódmy dzieło swoje, które uczynił i odpoczywał w dzień siódmy od wszelkiego dzieła które sprawił. VII. 4. 10. Jeszcze bowiem, a po siedmi dniach spuszcze deszcz na ziemię przez czterdzieści dni, czterdzieści nocy: i wyładzę z ziemi wszelkie stworzenie, którem uczynił. A gdy minęło siedm dni, wody potopu wylały po ziemi. VIII. 10. A poczekawszy jeszcze siedm dni drugie, powtóre wypuścił gołębicę z korabiu.

³¹⁾ III *Mojż.* XXV. 2. Mów synom Izraelowym, i rzeczesz do nich: Gdy wnidziecie do ziemi którą ja wam dam, sobotuj Sobotę Panu.

³²⁾ *Mar.* XV. 9. A wstawszy raniuczko pierwszego dnia szabatu, ukazał się najprzód Marji Magdalenie: z której był wyrzucił siedmiu czartów. *Luk.* XXIV. 1. A pierwszego dnia szabatów bardzo rano przyszły do grobu, niosąc maści które były przygotowały. *Jan* XX. 1. 19. A pierwszego dnia po szabacie Marja Magdalena przyszła rano, gdy jeszcze było ciemno do grobu: i ujrzała kamień odwalony od grobu. Gdy tedy był wieczór dnia onego pierwszego po szabacie, a drzwi były zamknięte, kędy uczniowie byli zgromadzeni dla bojaźni Żydów, przyszedł Jezus i stanął w pośrodku, i rzekł im: Pokój wam.

³³⁾ III *Mojż.* XXIII. 32. Szabat odpoczynienia jest, i będziecie trapić dusze wasze dziewiątego dnia miesiąca. Od wieczora do wieczora święcić będziecie święta wasze.

Podział dnia na godziny nie był początkowo znany, lecz noc dzielono na straże czyli wigilje Lewitów, którzy się pierwotnie zmieniali na strażach przy przybytku Pańskim, a następnie w świątyni.

Noc dzielono pierwiastkowo na trzy, następnie zaś na cztery straże.

Pierwsza straż (ראש אשמורת, initium vigiliarum) pierwiastkowego podziału poczyniała się o zachodzie słońca i trwała do północy ³⁴). Druga od północy do pierwszych kurów, i zwała się średnią (אשמורת התיכונה, vigiliae mediae) ³⁵). Trzecia od pierwszych kurów do wschodu słońca, i zwała się strażą zaranną ³⁶) (אשמורת הבקר, vigiliae matutinae).

Gdy początkowo zegarów nie znano, stosowano się w podziale czasu do gwiazd, a ztąd była znajomość gwiazd Lewitom potrzebna.

Za czasów Chrystusa dzielono już noc na cztery straże ³⁷). Podział ten został prawdopodobnie od Rzymian przyjęty.

³⁴) *Jerem. Thren.* II. 19. Wstań, chwał w nocy na początku straży, wylej jako wodę serce twe przed obliczem Pańskim: podnieś ku niemu ręce twoje dla dusze dzieciak twych, które omdlały od głodu na rogach wszech ulic.

³⁵) *Sędz.* VII. 19. I wszedł Gedeon i trzysta mężów, którzy byli z nim, w część obozu, gdy się zaczynała straż północna, a pobudziwszy stróże jeli trąbić w trąby i tłuc jedną o drugą flaszę.

³⁶) *II Mojż.* XIV. 24. I już była straż zaranna przyszła, alieć oto wejrzawszy Pan na wojsko Egipcjanów przez słup ognia i obłoku, pobił wojska ich. — *I Król.* XI. 11. I stało się gdy dzień jutrzejszy przyszedł, rozszykował Saul lud na trzy części: i wytargnął wpośród obozu w straż raną, i poraził Ammonitezyki aż się dzień zagnał: a ostatek się rozpierzchnął, tak że się nie zostało z nich dwa pospołu.

³⁷) *Mar.* XIII. 35. Czujcież tedy, bo nie wiecie, kiedy Pan domu przyjdzie; z wieczorali, albo w północy, albo gdy kury pieją, albo z poranku.

Pierwsza straż poczyniała się tu od wieczora, i trwała póki noc już nie zapadła, przeto od 6 — 9 godziny; druga od poczęcia nocy do północy, więc od 9 — 12; trzecia od północy do pierwszych kurów, więc od 12 — 3; czwarta w końcu od pierwszych kurów do rana ³⁸). (Podług tego też miały w łacińskim swe nazwy: vespera, conticinium, media nox, intempestum, gallicinium, diluculum).

Za tychże czasów dzielono już i dzień na cztery wielkie godziny, z których każda dzieliła się znowu na trzy krótsze, tak więc miał każdy dzień od rana do wieczora godzin 12 ³⁹).

Dzień wszakże był dwojaki: podług zakonu trwał od wieczora do wieczora, podług natury od wschodu do zachodu słońca.

Dzień naturalny dzielił się przed niewolą babilońską na 6 nierównych części, który to podział przechował się po dziś dzień u Arabów.

Pierwsza część „zaraniem“ (שחר, aurora, crepusculum) zwana trwała od świtu do wschodu słońca ⁴⁰), i dzieliła się jeszcze na dwie części, na „brzask“ od wschodu, i zupełne „odnienie“ od zachodu.

Druga część „rankiem“ (בקר, mane) zwana poczyniała się ze wschodem słońca, i trwała do zupełnego oschnięcia rosy.

³⁸) *Mat.* XIV. 25. Lecz czwartej straży nocnej poszedł do nich chodząc po morzu. *Mar.* VI. 48. A widząc je mordujące się wiosły robiąc, (bo im był wiatr przeciwny) a około czwartej straży nocnej, przyszedł do nich chodząc po morzu: i chciał je minąć.

³⁹) *Jan* XI. 9. Odpowiedział Jezus: Azali nie dwanaście godzin jest dnia? Jeżeli kto chodzi we dnie, nie obrazi się. Bo widzi światło tego świata.

⁴⁰) *Psalm.* XXII. 1. Nakoniec za przyjęcie poranne, psalm Dawidowy. *Mar.* XVI. 2. A bardzo rano pierwszego dnia z szabatów przyszy do grobu: gdy już weszło słońce.

Trzecia część „skwarem dnia“ (חום היום, calor diei) zwana, który się w Ziemi św. około 9-tej poczyna godziną, trwała do południa ⁴¹⁾.

Czwarta część „południem“ (צהרים, meridies) zwana, trwała od 12 — 2-ej.

Piąta część była „wiatrkiem z południa“ (רוח היום, ventus diei) zwana, który zwykle kilka godzin przed zachodem słońca wiać poczyna, a aż do wieczora wieje ⁴²⁾.

Szósta część była „wieczorem“ (ערבים) zwana, gdy słońce szło w nieszpór, i dzielila się znowu na zapa-danie mroku i ciemności, czyli na „mrok“ i na „ćmę“.

Podział dnia na godziny znany jest dopiero w czasie babilońskiej niewoli, po raz pierwszy wspomniany w księgach Daniela proroka ⁴³⁾, był trojaki:

Najprzód podług gnomonów wskazujących tylko południe, następnie podług zegarów słonecznych,

⁴¹⁾ I *Mojż.* XVIII. 1. I ukazał mu (Abrahamowi) się Pan w dolinie Mambre, siedzącemu we drzwiach namiotu swego w samo gorąco dniowe.

⁴²⁾ I *Mojż.* III. 8. A gdy usłyszeli głos Pana Boga przechodzącego się po raju na wiatrku z południa, skrył się Adam i żona jego od oblicza Pana Boga między drzewa rajske.

⁴³⁾ *Daniel* III. 6. 15. A ktoby upadłszy nie pokłonił się, ten tejże godziny będzie wrzucon w piec ognia palającego; przeto jeźliście gotowi, którejkolwiek godziny usłyszycie głos trąby, piszczałki, cytry, fletni, i harfy, i symphonału, i wszelakiej muzyki, padnijcie i pokłońcie się bałwanowi którym uczynił: a jeśli się nie pokłonicie tejże godziny będziecie wrzuceni w piec ognia gorącego: a któryż jest Bóg, który was wyrwie z ręki mojej? IV. 30. Tejże godziny wypełniła się mowa nad Nabuchodonozorem, i od ludzi wyrzucony jest, i trawę jadł jako wół, i rosą niebieską ciało jego zmoczone jest: aż włosy jego, nakształt orłów urosły, a paznogie jego jako ptaków. V. 5. Tejże godziny ukazały się palce jako ręki człowieczej, piszącej przeciw lichtarzowi na ścienie sali królewskiej: a król patrzył na członki ręki piszącej.

które za króla Ezechiasza nastąpiły ⁴⁴⁾ i z Babilonji sprowadzone były, a w końcu klepsydry, które napełnione czas trzech godzin oznaczały.

Godziny główne były 3cia, 6ta i 9ta godzina, które modlitwom poświęcone były ⁴⁵⁾ i szczególnie bywają wspomniane w *Dziejach apostołskich* ⁴⁶⁾.

Godziny nie były równe w przeciągu roku, lecz krótsze w zimowych, dłuższe zaś w miesiącach letnich, podług czego klepsydry regulowano do wschodu słońca.

W lecie odpowiadała 3cia naszej 9tej, 6ta naszej 12tej, a 9ta naszej 3ciej. Na zimowem porównaniu tedy dnia z nocą odpowiadał wschód słońca 7mej godzinie, a

⁴⁴⁾ *IV Król. XX. 9. 11.* Któremu rzekł Izajasz: Ten będzie znak od Pana, że uczyni Pan mowę którą powiedział. Chcesz iż cień postąpi dziesięć linji, czyli że się wróci na dziesięć stopniów? Odpowiedział Ezechiasz: Łacność cieniowi postąpić na dziesięć linji: i nie tego ja chcę żeby się stało: ale żeby się wrócił na wstecz dziesięć stopniów. Wzywał tedy Izajasz prorok Pana, i wrócił cień przez linje, po których już był stąpił na zegarze Achaz na wstecz dziesięć stopniów. *Izajasz XXXVIII. 8.* Oto ja wrócę cień linji, po których zesła na zegarze Achazowym, na słońcu dziesięcią linji nazad. I wróciło się słońce dziesięcią linji po stopniach przez które było zstąpiło.

⁴⁵⁾ *Dan. VI. 10. 13.* Czego gdy się Daniel dowiedział, to jest, iż prawo postanowione, wszedł do domu swego: a otworzywszy okna na sali swej przeciw Jeruzalem, trzech czasów w dzień klękał na kolana swoje i chwalił, i wyznawał przed Bogiem swoim, jako i przedtem był zwykł czynić. Tedy odpowiadając rzekli przed królem: Daniel z synów pojmania Judzkiego nie dbał na twój dekret i na wyrok, któryś postanowił: ale trzech czasów na dzień modli się modlitwą swoją.

⁴⁶⁾ *Dziej. Apost. II. 15.* Albowiem nie sąć pijani ci, jako wy mniemacie: gdyż jest trzecia godzina na dzień. *III. 1.* Piotr tedy i Jan wstępowali do kościoła na godzinę modlitwy dziewiątą. *X. 9.* Lecz nazajutrz, gdy oni byli w drodze i przybliżali się do miasta, wszedł Piotr na górę domu modlić się o godzinie szóstej.

zachód naszej 5ej z południa. Na porównaniu letniem zaś odpowiadał wschód godzinie 5ej, a zachód prawie 7ej.

Co do tygodni była prawnie przepisana rachuba trojaka:

1. Tydzień tygodniów, t. j. perjod 7 tygodni, albo 49 dni. Tyle liczono od święta przaśnic do Zielonych Świąt, i dlatego zwano je „świętem tygodniów“, bo przypadało 50go dnia po przaśnikach ⁴⁷⁾.

2. Tydzień lat, t. j. perjod lat siedmiu, odnosił się do uprawy ziemi. Przez lat 6 uprawiano rolę, 7my miał być „rokiem Szabatu“, rokiem odpocznienia ziemi, a jak każdy 7my dzień był w tygodniu czczony na pamiątkę odpocznienia Pańskiego po stworzeniu świata, tak się kończył perjod lat 7miu rokiem szabatu czyli odpoczynku ⁴⁸⁾.

3. Tydzień siedmiu lat szabatowych, t. j. perjod lat 49, po upływie których następowało w 50tym roku „lato miłościwe“ czyli „rok jubileuszowy“. Rok ten był także rokiem odpoczynku, w nim puszczano na wol-

⁴⁷⁾ V *Mojż.* XVI. 9. 10. Siedm tygodniów naliczysz sobie od onego dnia, którego sierp we zboże zapuścisz. I będziesz obchodził święto tygodniów Panu Bogu twemu ofiarę dobrowolną ręki twojej, którą ofiarujesz według błogosławienia Pana Boga twego.

⁴⁸⁾ III *Mojż.* XXV. 3—7. Sześć lat zasiewać będziesz pole twoje, i sześć lat obrzynać będziesz winnicę twoją i zbierać owoce jej: — Ale siódmego roku Sabat będzie ziemi odpocznienia Pańskiego: pola zasiewać nie będziesz, i winnice nie będziesz obrzynać. Co sama ziemia zrodzi, żać nie będziesz jakoby zbieranie wina: bo rok odpocznienia jest ziemi. — Ale wam będą na pokarm, tobie i niewolnikowi twemu, niewolnicy i najemnikowi twemu i przychodniowi którzy gośćmi są u ciebie: bydłu twemu i dobytkowi wszystko co się zrodzi będzie ku jedzeniu. II *Mojż.* XXIII. 10. 11. Sześć lat zasiewać będziesz ziemię twoją i zbierzesz zboże jej — ale siódmego roku zaniechasz jej, i dasz jej odpocznąć: aby jedli ubodzy ludu twego: a cokolwiek zbędzie, niechaj jedzą zwierzęta polne: Tak uczynisz w winnicy i w oliwnicy twojej.

ność niewolników pochodzenia Hebrejskiego, a jak w roku szabatowym nie wolno było upominać się o długi, tak był rok jubileuszowy rokiem zupełnego odpuszczenia, i w nim powracał każdy znowu do swojego majątku w ziemi — własność też Lewitów w przeciągu pół wieku sprzedana powracała do nich w tym roku ⁴⁹⁾).

Podział miesięcy.

Co do podziału roku na miesiące, było ich 12, i każdy miesiąc poczynał się nowiem. Kraj cały zawiadomiali o nowiu Lewici zapalonemi wiciami po górach.

Początkowo nie miały pojedyncze miesiące nazwisk osobnych, rozróżniano tylko jeden, zwąc go „miesiącem nowych zbóż“, poczynaający się na nowiu naszego Kwietnia ⁵⁰⁾).

⁴⁹⁾ III *Mojż.* XXV. 8—16. Naliczysz też sobie siedm tygodniów lat, to jest, po siedm kroć siedm, które pospołu czynią czterdzieści i dziewięć: I zatrąbisz w trąbę miesiąca siódmego, dziesiątego dnia miesiąca, czasu ubłagania, po wszystkiej ziemi waszej. I poświęcisz rok pięćdziesiąty, i ogłosisz odpuszczenie wszystkim obywatelom ziemi twojej: albowiem ten jest Jubileusz. Wróci się człowiek do majątności swojej, każdy się wróci do domu dawnego: bo Jubileusz jest, i pięćdziesiąty rok. Nie będziecie siać ani żąć, co się samo na polu rodzi, i pierwocin zbierania wina nie zbierzecie dla poświęcenia Jubileusza, ale natychmiast ofiarowane jeść będziecie. — Roku Jubileusza wróć się wszysey do majątności swych. Gdy co przedasz sąsiadowi swemu, albo kupisz u niego, nie zasmucaj brata twego, ale według liczby lat Jubileusza kupisz u niego, a według porachowania zboża przeda tobie. Im więcej zostanie lat po Jubileuszu, tem większa będzie zapłata: a im mniej czasu naliczysz, tem tańsze kupno będzie. Czas bowiem zboża przeda tobie.

⁵⁰⁾ II *Mojż.* XIII. 4. Dzisiaj wychodzicie miesiąca nowych zbóż. XXIII. 15. Święta przaśników strzedz będziesz, siedm dni jeść

Następnie po powrocie z niewoli babilońskiej zwano miesiące: 1. Nisan (ניסן), dawniejszy „miesiąc nowych zbóż“ (חדש האביב, mensis spicarum)⁵¹⁾. 2. Zyj (זיך)⁵²⁾. 3. Siwan (סיון)⁵³⁾. 4. Thammuz (תמוז). 5. Ab (אב). 6. Elul (אלול). 7. Tizri (תשרי), czyli miesiąc wezbrania wód. 8. Bul (בול)⁵⁴⁾, albo Marcheszwan (מררחשון). 9. Chasleu (חסלו)⁵⁵⁾.

będziesz przaśniki, jakom ci rozkazał, czasu miesiąca nowych, kiedyś wyszedł z Egiptu. V *Mojż.* XVI. I. Zachowaj miesiąc nowego zboża, i pierwszy czas wiosny, abyś uczynił Phase Panu, Bogu twemu. Bo w tym miesiącu wywiódł cię Pan Bóg twój z Egiptu.

⁵¹⁾ II. *Ezdr.* II. 1. I stało się miesiąca Nisan, roku dwudziestego Artaxerxa króla: i wino było przed nim, i wziąłem wino i podałem królowi: a byłem jako mdły przed obliczem jego. *Esther.* III. 7. Miesiąca pierwszego (który zowią Nisan) roku dwunastego królestwa Asswerusowego, rzucono los w banię, który po hebrejsku zowią Phur, przed Amanem, któregooby dnia i którego miesiąca naród żydowski miał być wygubiony, i wyszedł księżye dwanasty, który zowią Adar.

⁵²⁾ III *Król.* VI. 1. Stało się tedy roku czterystego i ośmdziesiątego wyjścia synów Izraelowych z ziemi Egipskiej, roku czwartego miesiąca Zyja (ten jest miesiąc wtory) królowania Salamonowego nad Izraelem, poczęto budować dom Panu.

⁵³⁾ *Esth.* VIII. 9. I zawoławszy pisarzów i podpisków królewskich (a był czas miesiąca trzeciego, który zowią Syban) dwudziestego i trzeciego dnia jego napisano listy, jako był chciał Mardocheusz, do Żydów i do książąt, i do ekonomów i sędziów którzy byli przełożeni we stu i dwudziestu i siedmiu ziemiach do Indji aż do Aethyopiej: krainie i krainie, narodowi i narodowi wedle języków i pisem ich: i Żydom jako czytać mogli i słuchać.

⁵⁴⁾ III *Król.* VI. 38. A roku jedenastego miesiąca Bul (ten jest ósmy miesiąc) dokonany jest dom ze wszystką robotą swą i ze wszystkiem naczyniem jego: a budował go siedm lat.

⁵⁵⁾ II *Ezdr.* I. 1. Słowa Nehemiasza syna Helchiaszowego. I stało się księżycy roku dwudziestego, a jam był na zamku Susis. *Zachar.* VII. 1. I stało się roku czwartego Darjusza króla, stało się słowo Pańskie do Zacharjasza czwartego dnia miesiąca dziewiątego, który jest Kasleu.

10. Thebet (תבת) ⁵⁶). 11. Sebat (שבט) ⁵⁷). 12. Adar (אדר) ⁵⁸).

Podział roku.

Co do roku, rozróżniano „rok gospodarski“, a „rok kościelny“.

Gospodarski poczynał się nowiem siódmego miesiąca Października, zwanego Tizri, i służył do oznaczenia świeckich stosunków. Rok kościelny poczynał się nowiem miesiąca Nisan (Kwietnia) ⁵⁹), i służył do oznaczenia dni świątecznych na rok cały, a został postanowiony, na pamiątkę wyjścia Izraelitów z Egiptu, które przypadło na 15 dniu tego miesiąca.

Rok tedy pisma jest miesięcznym rokiem, i liczył w skutek tego tylko 354 dni, 8 godzin, 48 minut, 38 sekund i 13 tereji. Gdy jednakowoż podług takiej rachuby przypadłyby po upływie lat 17 pory roku w czasie zupełnie innym, tedy nakazał Mojżesz kapłanom aby

⁵⁶) *Esth.* II. 16. Wwiedziona tedy jest do pokoju króla Asswerusa miesiąca dziesiątego, który zowią Tebeth, siódmego roku królestwa jego.

⁵⁷) *Zachar.* I. 7. Dnia dwudziestego i czwartego, jedenastego miesiąca Sabbath, roku wtorego Darjusza, stało się słowo Pańskie do Zacharjasza syna Barachiaszowego, syna Addo.

⁵⁸) *Esth.* III. 13. Rozesłano przez posły królewskie do wszystkich ziem, aby pobito i wygładzono wszystkie Żydy, od dziecięcia aż do starca, dziatki i niewiasty jednego dnia, to jest trzynastego miesiąca dwunastego, który zowią Adar, a majątność ich aby rozszarpali. IX. 1. Dwunastego tego miesiąca, któryśmy wyżej powiedzieli że Adar zowią, trzynastego dnia, kiedy wszystkim Żydom zatracenie gotowano, a nieprzyjaciele krwi ich pragnęli, za odmianą szczęścia Żydowie poczęli brać górę, i mścić się nad nieprzyjaciół swymi.

⁵⁹) *II Mojż.* XII. 2. Ten miesiąc (Nisan) wam początkiem miesięcy: pierwszym będzie między miesiącami roku.

w pierwszym miesiącu kościelnego roku dnia 16. dojrzały snop na ofiarę ponieśli; gdyby się zaś znalazło że zboże nie będzie żrałe jeszcze, tedy mają dodać miesiąc przestępny, co się rzeczywiście w każdym trzecim przydarzało roku, pierwotna bowiem rachuba lat odnosiła się do corocznych żniw.

Co do Ery starego Zakonu, ta nie była jednostajną. Liczenie podług wieku patryarchów jest najstarszą u Żydów rachubą ⁶⁰⁾. Wszakże liczono także roki od potopu ⁶¹⁾, od wyjścia z niewoli Egipskiej ⁶²⁾, od wystawienia Sało-

⁶⁰⁾ I *Mojż.* V. 3. 6. I żył Adam sto i trzydzieści lat, i zrodził na wyobrażenie i podobieństwo swoje, i nazwał imię jego Seth. — Żył też Seth sto i pięć lat i zrodził Enosa. — VII. 11. Roku sześćsetnego żywota Noego, miesiąca wtórego, siedmnastego dnia miesiąca, przerwały się wszystkie źródła przepaści wielkiej, i upusty niebieskie otworzone są. VIII. 13. 14. — XI. 26. I żył Thare siedmdziesiąt lat, i zrodził Abrama, i Nachora, i Arana. — XII. 4. Wszedł tedy Abram jako mu Pan przykazał i poszedł z nim Lot: siedmdziesiąt lat było Abramowi, kiedy wyszedł z Harana. — XVI. 16. Ośmdziesiąt i sześć lat miał Abram, gdy mu Agar urodziła Ismaela. — XVII. 1. Zaczem gdy dziewięćdziesiąt i dziewięć lat być począł, ukazał mu się Pan. XXI. 5. Gdy mu było sto lat: w tym wieku ojcowskim narodził się Izaak. XXV. 26. Sześćdziesiąt lat było Izaakowi gdy mu się dziatki narodziły.

⁶¹⁾ I *Mojż.* IX. 28. I żył Noe po potopie trzy sta i pięćdziesiąt lat. — XI. 10. Semowi było sto lat, kiedy zrodził Arphaxada, we dwie lecie po potopie.

⁶²⁾ II *Mojż.* XVI. 1. I ruszyli się z Elim, i przyszło wszystko mnóstwo synów Izraelowych na puszcza Sin, która jest między Elim i Syna: piętnastego dnia miesiąca wtórego potem, jako wyszli z ziemi Egipskiej. XIX. 1. Miesiąca trzeciego wyjścia Izraela z ziemi Egipskiej, w tenże dzień przyszli na pustynią Synai. XII. 15. A tak miesiąca pierwszego, roku wtórego, pierwszego dnia miesiąca, postawion jest przybytek. IV. *Mojż.* XXXIII. 38. I wstąpił Aaron kapłan na górę Hor, na rozka-

monowego kościoła ⁶³⁾, od niewoli Babilońskiej i zburzenia miasta ⁶⁴⁾. Później odnosi się już pospolicie w piśmie sposób liczenia do lat panowania pojedynczych królów w Izraelu i Judzie, Assyrii, Babilonu i Persji ⁶⁵⁾.

zanie Pańskie: i tam umarł roku czterdziestego wyjścia synów Izraelowych z Egiptu, miesiąca piątego, pierwszego dnia miesiąca. *Sędz.* XIX. 30. Nigdy się takowa rzecz nie stała w Izraelu od tego dnia którego wyszli ojcowie naszy z Egiptu aż do tego czasu.

⁶³⁾ II. *Paral.* VIII. 1. A gdy wyszło dwadzieścia lat potem jako zbudował Salamon dom Pański i dom swój.

⁶⁴⁾ IV. *Król.* XXV. 27. I stało się roku trzydziestego siódmego przeprowadzenia Joachina króla Judzkiego, miesiąca dwunastego, dwudziestego i siódmego dnia miesiąca, podniósł Ewilmerodach król Babiloński, roku którego był począł królować, głowę Joachina króla Judzkiego z więzienia. — *Baruch.* I. 2. Roku piątego, siódmego dnia miesiąca, na ten czas gdy Chaldejczycy dobyli Jeruzalem, i spalili je ogniem. — *Ezech.* I. 1. 2. I stało się trzydziestego roku, w czwartym, piątego dnia miesiąca, gdym był w pośrodku pojmany nad rzeką Chorab', otworzyły się niebiosa, i widziałem widzenia Boże. Piątego dnia miesiąca, ten jest rok piąty przeprowadzenia króla Joachina. VIII. 1. I stało się roku szóstego, w szóstym miesiącu dnia piątego, jam siedział w domu moim, a starszy Judzcy siedzieli przedemną. — XX. 1. I stało się roku siódmego, w piątym miesiącu dziesiątego dnia miesiąca: przyszli mężowie z starszych Izraelskich, aby pytali Pana, i siedli przedemną. — XXIV. 1. — XXVI. 1. — XXIX. 1. — XXXI. 1. — XL. 1. Dwudziestego i piątego roku zaprowadzenia naszego, na początku roku, dziesiątego dnia miesiąca, czternastego roku potem jako zburzone jest miasto: tegoż samego dnia stała się nademną ręka Pańska, i przywiódł mię tam. — IV. *Ezdr.* III. 1. Roku trzydziestego po zburzeniu miasta byłem w Babilonie, a fraso wałem się leżąc na łożu mojem, i myśli moje wstępowały na serce moje.

⁶⁵⁾ III. *Król.* XIV. 25. Piątego roku królestwa Roboam przyciągnął Sesak król Egipski do Jeruzalem. — XV. 1. 9. 33. — XVI. 8. 15. 23. — IV. *Król.* XVII. 6. A dziewiątego roku Osee, wziął

Właściwie jednak ery narodu żydowskiego są następujące: 1. Od zburzenia pierwszego kościoła (586 przed Chr.). 2. Era Seleucydów (312 przed Chr.) ⁶⁶). 3. Era Machabeuszów (143 przed Chr.) ⁶⁷). 4. Era od stworzenia świata, która u Żydów dopiero wprowadzoną została przez rabina Hillela w IV. po Chr. wieku, który ją na 3761 przed Chrystusem poczyna.

Z upadkiem żydowskiego narodu i szerzącym się chrześcijaństwem rozpoczyna się nowa era dla świata. Liczenie wszakże podług ery chrześcijańskiej nie mogło wejść w użycie powszechne do razu, gdyż czasu potrzeba było

król Assyryjski Samarję, i przeniósł Izraela do Assyryjczyków. — XVIII. 1. 9. 10. — XXIV. 12. — XXV. 1. — I. *Paral.* XXVI. 32. — II. *Paral.* III. 2. — XII. 2. — XIII. 1. — XXXVI. 22. — I. *Ezdr.* V. 13. A pierwszego roku Cyrusa króla Babilońskiego, Cyrus król dał wyrok aby ten dom Boży zbudowano. — VII. 7. — II. *Ezdr.* I. 1., II. 1. — *Judyth.* I. 5. — *Esth.* III. 7. — XI. 1. 2. — *Izaj.* XXXVI. 1. I stało się czternastego roku króla Ezechiasza przyciągnął Sennacherib król Assyryjski na wszystkie obronne miasta Judzkie i pobrał je. — *Jerem.* I. 2. — XXV. 1. — XXVIII. 1. — XXXII. 1. — *Dan.* I. 1. Roku trzeciego królestwa Joakima króla Judzkiego, przyszedł Nabuchodonozor król Babiloński do Jeruzalem, i obległ je. — II. 1. — VII. 1. — VIII. 1. — IX. 1. — X. 1. — XI. 1. *Aggeusz.* I. 1. — II. 1. — *Zachar.* I. 1. — VII. 1. — III. *Ezdr.* VI. 1. — VIII. 6. — *Luk.* III. 1.

⁶⁶) I. *Machab.* I. 11. I wyszedł z nich korzeń grzeszny Antyoch oświecony, syn Antyocho króla, który był w zakładzie w Rzymie: i królował roku setnego trzydziestego i siódmego królestwa Greckiego. — I. 57. — II. 70. — IV. 52. — VII. 1. — IX. 2. — X. 1. 67. — XIII. 41. Roku setnego siedmdziesiątego zdjęte jest jarzmo pogańskie z Izraela. — XIV. 1. 27. — XV. 10. — XVI. 14. — II. *Machab.* XIII. 1.

⁶⁷) I. *Machab.* I. 42. I począł lud Izraelski zapisować w księgach, i dziejach pospolitych: Roku pierwszego pod Symonem najwyższym kapłanem, wielkim hetmanem, i książęciem Żydowskim. — XIV. 27. —

na to, aby się nowa rozszerzyła wiara, a świat zdołał ocenić tak ważną epokę dla rodu ludzkiego, jaką było narodzenie się Chrystusa Pana.

Kalendarz rzymski w kościele Chrystusa.

W chwili szerzenia się chrześcijańskiego kościoła była cywilizacja grecka panującą w świecie starożytnym, a rządy świata dzierżył Rzym. Do Chrystusa nawróceni tedy Żydzi utracili swą odrębną narodowość, a razem z Grekami i Italami nawróconymi tworząc jedną owczarnię Bożą, dali nowemu kościołowi i społeczeństwu początek. Tak więc przestał być żydowskim kościół Chrystusa, a stał się greckim i rzymskim co do obyczajów, o ile takowe pogodzić się dały z prawdami nowego Zakonu.

Razem tedy z chrześcijaństwem nikną w społeczeństwie nowem ślady rachuby podług żydowskiego kalendarza, a w pierwotnym kościele Chrystusa zostaje obyczajowo wprowadzony kalendarz rzymski, podług którego liczył cały świat ówczesny.

Podług praktyki jednak, biorąc początek od samych Apostołów, przechowały się w urzędzeniu samego już nabożeństwa kościelnego żydowskie zwyczaje rachuby czasu aż po dni nasze tak w rzymskim, jako też i w greckim kościele. I tak n. p. 1. rozpoczyna kościół po żydowsku każdą uroczystość lub święto od wieczora dnia poprzedzającego (a primis vesperis), i kończy ją nieszpornami dnia uroczystego. Ztąd pochodzi wspaniałość i ważność naszych nieszpornych nabożeństw. — 2. Dnie liczymy w kościele ciągle po żydowsku tak, iż Sobota (Sabathum) zawsze jest dniem siódmym w tygodniu, Niedziela zaś (dies dominica) jest pierwszym dniem po Sobocie i pierwszym w tygodniu, Poniedziałek dniem drugim (feria secunda), Wtorek trzecim (feria tertia), i t. d. — 3. Czasy w przeciągu dnia liczą

się według brewiarza kościelnego zupełnie tak samo, jak w Jerozolimie u Żydów za czasów Chrystusa Pana. I tak od wieczora poczynając t. j. od szóstej godziny wieczornej do szóstej porannej dnia następnego, liczy kościół 12 godzin nocnych, które są podzielone na trzy straże, zwane nocturna. Czas zaś dzienny dzieli się w kanonicznych pacierzach w sposób następujący: Prima jest to szósta rano, tertia to dziewiąta, sexta to dwunasta w południe, nona to trzecia z południa.

Kalendarz rzymski i jego poprawy.

Rzymianie poczynali rachubę swej ery od założenia miasta Rzymu (ab Urbe condita). Kalendarz był tam tajemnicą kasty kapłańskiej pierwotnie, i napróżno starał się go urządzić już Numa Pompiljusz, i oddać go na własność narodu. Rok rzymski dzielił się na 10 miesięcy, z kąd i pojedyncze miesiące otrzymały nazwy. Wszakże gdy na rok cały liczono tylko 365 dni okrągło, ztąd powstała w końcu taka znaczna różnica pomiędzy istotnymi porami roku a czasami, w których według rachuby przypadają, że czas żniwa, przypadającego w Lipcu, znalazł się nareszcie w Październiku. Ta różnica była już bardzo rażąca i pociągnęła za sobą poprawę kalendarza Rzymskiego za czasów Juljusza Cezara w 708 r. rachuby rzymskiej, a na 46 lat przed narodzeniem Chrystusa Pana. Poprawa ta zasadzała się na tem, że podług niej miano odtąd liczyć na każde trzy następne lata po 365 dni, czwarty zaś rok z kolei miał być rokiem przestępnym (t. j. dzielnym bez reszty przez liczbę 4), i miał liczyć 366 dni okrągło.

Gdyby ten przeciąg czasu ($366\frac{1}{4}$ dni) był istotnem trwaniem słonecznego roku, byłaby się poprawka utrzymana wprowadzona do Juljańskiego kalendarza: wszakże gdy rok słoneczny liczy rzeczywiście 365 dni, 5 godzin,

48 minut, $50\frac{3}{5}$ sekund, stało się że różnica pomiędzy rzeczywistym słonecznym rokiem, a rokiem Juljańskiego kalendarza zachodząca, w 128 lat wynosiła dzień cały, a po przeciągu 1300 lat do 10 dni narosła. W ten sposób przypadało już w owym roku 1300 po Chr. wiosenne porównanie nie na 21, lecz na 11 Marca.

Tej pomyłki wszakże dostrzeżono ściślej dopiero w wieku XVI., gdy nauka astronomji na nowych i pewnych wsparła się zasadach.

Za papieża Grzegorza XIII. zaszła tedy druga reforma kalendarza rzymskiego, który ztąd nazwę Gregorjańskiego otrzymał. Głównie zasadzała się ta reforma na tem, że każdy przez liczbę 4 bez reszty dzielny rok jest rokiem przestępnym, liczącym okrągło 366 dni, z wyjątkiem tych wszystkich ostatnich lat każdego stulecia, które nie są dzielne przez 400 bez reszty: te tedy jak wszystkie inne są powszedniemi rokami liczącemi po 365 dni.

W ten sposób są podług nowego kalendarza lata 1700, 1800, 1900, 2100 powszedniemi rokami, kiedy podług starego byłyby przestępnymi.

Gregorjański kalendarz został wprowadzony 1582 r., a dla wyrównania pomyłki zostało zarazem wiosenne porównanie dnia z nocą znowu przeniesione na dzień 21 Marca w ten sposób, że 1582 r. opuszczono całych 10 dni, i po 4tym Października do razu 15ty liczyć poczęto.

Przeciąg roku jest przeto $= 365\frac{97}{400}$ d., a więc tylko o 21 sekund dłuższy od rzeczywistego słonecznego roku. Różnica ta wszakże niknie prawie zupełnie w rachubie, bo wyniesie dzień jeden dopiero po upływie 4082 lat; gdy się przeciwnie różnica Juljańskiego kalendarza z czasem powiększać będzie, i już z końcem XIX. wieku 12stu dni dojdzie.

We Włoszech, w Hiszpanji i Portugalji został kalendarz Gregorjański wprowadzony zaraz w pierwszym roku, t. j. 1582, w skutek bulli papieża Grzegorza, we Francji

o parę miesięcy później, w Szwajcarji i Niderlandach 1583, w Polsce 1586, w Węgrzech 1587. Dłużej ociągali się z przyjęciem jego różnowiercy, i ostatnie były Prusy, które go dopiero 1775 przyjęły.

Rachuba ery chrześcijańskiej.

Kalendarz rzymski potrzeba rozróżnić od rachuby ery chrześcijańskiej. Pierwotni Chrześcijanie liczyli zrazu po rzymsku ab Urbe condita. Rok narodzenia Chrystusa Pana przypadał podług tej rachuby na 753 rok od założenia miasta Rzymu, a przeto w 45 lat po reformie kalendarza rzymskiego, zaprowadzonej przez Juljusza Cezara.

W stosunkach światowych liczyli wprawdzie Chrześcijanie podług zwyczaju rzymskiego, lecz w pierwotnym kościele chrześcijańskim żyło już podanie od Apostołów roku narodzenia Chrystusa Pana jako pamiętnego roku nowej ery dla świata, i przez biskupów rzymskich przekazywane kolejno przetrwało to żywe podanie czasy męczeństwa kościoła i dożyło jego tryumfu. Kalendarz kościelny żył tedy w podaniu od pierwszych biskupów rzymskich, lecz wykształcał się tylko powoli, i upowszechnił się dopiero w całym chrześcijańskim świecie po czasach Karola Wgo.

Różnie bowiem poczynano liczyć w pierwiastkowym kościele roki. I tak raz liczono od narodzenia Chrystusa Pana (a nativitate), t. j. od 25 Grudnia; to znowu poczynano rachubę roku kościelnego od chwili, kiedy Słowo ciałem się stało, t. j. ab incarnatione Christi Domini, przeto od dnia Zwiastowania N. P. Marji, od 25 Marca; a w końcu podług obrotu kuli ziemskiej dokoła słońca (a circumcissione), t. j. od Nowego Lata, czyli dnia 1go Stycznia.

Te różnice w oznaczeniu początku roku kościelnego przechowały się obok siebie bardzo długo, i zostały osta-

tecznie wyrównane dopiero po reformie Gregorjańskiego kalendarza

Już w końcu III. i na początku IV. wieku rozsełali biskupi rzymscy czyli papieże w Rzymie układane kalendarze po chrześcijańskim świecie.

Konstantyn W. pierwszy z cesarzów rzymskich, który wziął Chrześcijan w opiekę, prześladowanych aż po jego czasy, przyłożył się także po części do ułożenia kalendarza kościelnego.

Niedogodnością okazało się że święto żydowskiej Paschy przypadało w przeciągu trzech pierwszych wieków ery chrześcijańskiej razem ze świętem Wielkiejnocy, już przez pierwotnych Chrześcijan uroczystie obchodzonym jako pamiątkę Zmartwychwstania Zbawiciela Pana. Sobór tedy Nicejski, na którym był obecnym Konstantyn W., postanowił 325 po Chr., aby święto Wielkiejnocy przypadało rokrocznie na pierwszą niedzielę po pełni wiosennego przesilenia dnia z nocą. Że ta zaś corocznie o innym przypada czasie, ztąd poszły w kalendarzu kościelnym tak zwane święta ruchome, których się liczba rokrocznie od Wielkiejnocy poczyna.

I tak w 40 dni po Wielkiejnocy obchodzi kościół święto Wniebowstąpienia Pańskiego, poczem w dniach 10 następuje święto Zesłania Ducha św., czyli Zielone Świąta, a w dzień ich oktawy czyli w pierwszą Niedzielę po Świątkach przypada Trójcy św., po której we Czwartek obchodzi się uroczystość Bożego Ciała. — Od Zielonych Świątek też liczą się bieżącym porządkiem Niedziele aż do Niedzieli I. adwentu, którą jest zawsze 4-ta przed Bożem Narodzeniem. Niedziele zaś Starozapustna czyli Septuagesima (Siedmdziesiątnica), Mięsozapustna czyli Sexagesima (Sześdziesiątnica) i Zapustna czyli Quinquagesima (Pięćdziesiątnica) rozpoczynają zachowywany przedtem post 70, 60 i 50-dniowy tak jak Niedziela Wstępna (Quadragesima)

rozpoczyna post 40-dniowy. Ruchomemi są także i te posty Suchedniowe, które przypadają w pierwszy tydzień postu i w pierwszy tydzień po Zielonych Świątkach czyli przed Niedzielą Trójcy św., nieruchomemi zaś są Suchedni zachowywane po Podwyższeniu św. Krzyża czyli po 14. Września, i po św. Łucji czyli po 13. Grudnia.

Obok zaś świąt ruchomych pozostały w kalendarzach rzymskich dawne nieruchome, gdzie mianowicie co do Świąt Pańskich przechowało się podanie pierwotnego kościoła aż po dni nasze, bo dzień, w którym kościół ich pamiątkę święci, jest pospolicie istotnym dniem śmierci lub męczeństwa, a w późniejszych czasach dniem kanonizacji i podniesienia. Cały zaś przeciąg czasu prześladowania Chrześcijan aż po Konstantyna W. czasy nazywa się Ery męczeństwa (aera Martyrum).

W taki to sposób powstała w kalendarzu kościelnym różnica ruchomych i nieruchomych świąt ery męczeńskiej i tryumfującego kościoła — Od narodzenia Chrystusa Pana liczono lata, a podług świąt i świętych oznaczano pojedyncze dni w miesiącach. Do wprowadzenia wszakże powszedniej ery chrześcijańskiej (aera vulgaris), podług której cały świat dziś liczy, dał powód Dyonizjusz Mały (Exiguus, † 556), który w Rzymie tablicę świąt Wielkanocnych ułożył. Tablica ta poczyniała się z 248 rokiem ery Dyoklecjana (podług której liczyli afrykańscy Chrześcijanie lata, mając już w V. wieku oddzielne od Rzymskich kalendarze), a przeto przypada takowa na 532 r. naszej rachuby ab incarnatione. Podług tej ery poczęli naprzód liczyć annaliści, później wprowadzono ją w dyplomatach, w urzędowych aktach i nadaniach, w końcu dopiero miano na nią wzgląd w biciu monety i medalów.

Naprzód natrafiamy na upowszechnienie ery chrześcijańskiej we Włoszech w VI., we Francji w VII. wieku. Powszechniejszą staje się po czasach Karola Wgo. w Eu-

ropie całej, który „ab incarnatione“ pierwszy z cesa-
 rzów liczył i datował. Niektóre jednak kraje wprowadzają
 ją bardzo późno, jak np. Hiszpanja (która podług własnej
 liczyła ery) w XIV., a Portugalja w XV. wieku; pomiędzy
 Grekami zaś znalazła dopiero upowszechnienie w drugiej
 połowie XV. wieku po zdobyciu Konstantynopola.